

RÁDULY ZSUZSANNA

Európai műveltségyszavak – nemzetközi tükörszavak

Minden nyelv – kisebb vagy nagyobb mértékben – vesz át más nyelvekből idegen szavakat. Ez a népek történetének kezdete óta általános jelenség, pl. az egész római civilizáció igen nagy hatással volt más európai népekre, így a kelták és a germánok kultúrájára. A germánok éppúgy, mint sok más nép, nagy számban vettek át szavakat a latinból. Kapcsolatba kerülve azután szláv törzsekkel, már az ősszláv korszakban jelentős hatást gyakoroltak a szlávok nyelvére. Ők terjesztették tovább a római civilizációt, főleg a nyugati és a déli szlávoknál. A szlávoknak a kereszténység felvétele után, a római civilizáció berendezkedésének átvételével természetesen át kellett venniük a megfelelő – elsősorban egyházi – terminológiát is. Ezek a kifejezések németesített változatban jutottak el később a csehkekhez, lengyelekhez és más nyugati szlávokhoz, ahol újabb változásokon mentek keresztül. Az idegen nyelvi hatások a németet sem kerültek el. A németben elsősorban a latin és a francia nyelv hatása volt igen erős. A latin a németben elsősorban a kereszténységgel és az egyházi szervezettel kapcsolatos terminológia kialakulásában fejtette ki hatását egészen a XII. századig. Később a latin hatás újra jelentkezett a XVI. században, a humanizmus korában. A francia hatás különösen két korszakban figyelhető meg: a XII. században, a Hohenstaufenek és a keresztes háborúk idején a lovagok és az udvari élet közvetítésével, majd később, a XVII–XVIII. században, a jelentős francia politikai és kulturális befolyás idején.

Az idegen nyelvi hatások az egyes nyelvek történetében különböző korokban és különböző módon jelentkeznek, így több típusuk van. Az egyik típusba a jövevényszavak, azaz azok az idegen eredetű szavak tartoznak, amelyek beilleszkedtek az átvevő nyelv rendszerébe, így a nyelvérzék sajátjának érezte őket. A másik csoportot a be nem illeszkedett idegen eredetű szavak, azaz az ún. idegen szavak alkotják. Külön típusba sorolhatók a tükörszavak, melyeket az átadó nyelvi minta utánzásával alkotnak. A tükörszavak szinte észrevétlenül gazdagítják a nyelvet, bár egy részük használata csupán az írott nyelvre korlátozódik. A tükörfordítás mint szókinccs-gyarápító eszköz majdnem minden európai nyelvet jellemez kialakulásától egészen napjainkig. A tükörszavak számában az egyes európai nyelvek között jelentős különbségek mutatkoznak. Szerkezetüknél fogva könnyen élnek ezzel az eljárással a német, valamint a finnugor nyelvek. A neolatin nyelvek már kisebb mértékben használják ki ezt a lehetőséget, bár nyelvenként itt is vannak eltérések. A szláv nyelvek ebben a tekintetben köztes helyet foglalnak el egyrészt a német és finnugor, másrészt a neolatin nyelvek között.

„A tükörfordítás szerepe az egyes népek és az egész emberiség nyelvében annál nagyobb, minél inkább közeledik valamennyi nemzet az egységes világcivilizáció és világkultúra felé. Már évtizedek óta annyi egységesülő tendenciát mutat az anyagi és szellemi élet számos területe, hogy éppen nem csodálható, ha Franz Miklosich már 1874-ben arról beszél, hogy az európai nyelvek analóg kifejezésmódja egyre inkább háttérbe szorítja a sajátosan szláv kifejezéseket, és Európa minden részében szinte egy idiómába egysíti a közös európai kultúrában részt vevő népeket” – írja Molnár Nándor (1984: 46–47). Ezt a jelenséget Miklosich „neo-europeizmusnak” nevezi (1874: 740). Ez az „europeizáció” a nyelv számos területén, a terminológiai szókincsben és a frazcológiában is jelentkeznek (vö. Nyomárkay 1989).

Az egyes nyelvekben meglévő tükörszavak forrását nem mindig tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani, különösen akkor, ha e tekintetben két vagy több nyelv is számításba jöhet. A magyar és lengyel nyelv német tükörszavaival kapcsolatos kutatások során gyakran találok ún. tükörszó-láncolatokkal, amelyet a nemzetközi tükörszó vagy vándor tükörszó fogalommal is szoktak illetni. Idegen nyelvi megfelelői pl. a német *Wanderlehnprägungen*, az angol *migratory calque*, a белор. *вандроўна калька* (vö. Запрудскі 2000: 315). Ez a jelenség gyakran előfordul az európai műveltségsszavak körében. Így pl. a francia *moyen age* pontos megfelelőit több nyelvben is megtaláljuk, vö. német *Mittelalter*, angol *middle age(s)*, lengyel *średniowiecze*, orosz *средневековье* vagy akár a magyar *középkor* szavak. Az angol *sky scraper* megfelelői is megvannak más nyelvekben, vö. német *Wolkenkratzer*, lengyel *drapacz chmur*, magyar *felhőkarcoló*, orosz *небоскреж*. Az átadó, illetve az átvevő nyelv szavainak szemantikai vizsgálata kétségkívül bizonyítja, hogy a lengyel és a magyar szó német mintára készült, az orosz viszont angol mintára alakult.

Az európai nyelvekben gyakran előfordul, hogy pl. egy görög mintára alkotott latin tükörszó adta a mintát más nyelveknek. Ilyen például a lengyel *wplyw*, illetve a magyar *befolyás* története. Általánosan elfogadott, hogy a lengyel *wplyw* a német *Einfluß* tükörszava, ez a latin *influxus* mintáját követi, amely a görög *aporroia* mintájára keletkezett. A magyar *befolyás* és a lengyel *wplyw* keletkezhetett mind a latin, mind a német szó utánzásával.

Az alábbi szócikkekben olyan szavakat mutatok be, amelyek számos nyugat-európai, illetve szláv nyelvben hasonló szerkezettel és jelentéssel fordulnak elő. A szavak nagy többsége német tükörszónak tekinthető, s egy részük legendák, mitológiai történetek, illetve különféle irodalmi művek alapján terjedt el.

Bűnbak 1863 (TESz 1: 402–403, Szily 1994: 33) a német *Sündenbock* XVII. század (Pfeifer 1993, 2: 1398, Kluge 1999: 809) mintájára alkotott tükörszó. A kifejezés szemléleti alapja a Bibliában (3Móz 16:21) szereplő bak, amelyre Áron a zsidók bűnét ráhárítja, és úgy küldi ki a pusztába. Az ószövegségi jelenetben egyszerűen csak *bak* ‘hircus’ szerepel, más megjelölés nélkül. A német irodalomban a *Sündenbock* Goethe egy levelében bukkan fel (Hadrovics 1995: 247. § 2). A „bűnbak” fogalmát számos más európai nyelvben is olyan kifejezés jelöli, amelynek ‘bak’ je-

lentésű tagja is van, vö. angol *scapegoat* 'menekülő bak', francia *bouc émissaire* 'kiküldött bak', olasz *capro espiatorio* 'engesztelő kecskebak', orosz *козел отпущения* 'a megbocsátás kecskebakja' és a lengyel *koziol ofiarny* XIX. század (SW 2: 512, Doroszewski 1958–1969, III: 1078).

Hattyúdal 1814 (TESz 2: 75) a német *Schwanengesang* XVI. század (Pfeifer 1993, 2: 1255, Kluge 1999: 688) mintájára készült tükörszó. Pázmánynál *hattyú enek* szerepel. Költőnek vagy zeneszerzőnek röviddel halála előtt írt utolsó műve. Az elnevezés egy ókori hiedelmén alapul, mely szerint a hattyú halála közeledtével különösen szép, panaszos éneket ad elő. Más európai nyelvekben is megtalálható hasonló kifejezés: vö. még angol *swan-song*, francia *chant du cygne*, olasz *canto del cigno*, orosz *лебединая песня*, ukrán *лебедина пісня*, fehérorosz *лебядзіная песня*, lengyel *labędzia pieśń*, *labędzia śpiew* (Linde 1951, 2: 572, SW 2: 784, SWil 1: 603, Doroszewski 1958–1969, VI: 358), cseh *labuť píseň*, horvát *labuđi pjev*.

Oroszlánrész 1866 (TESz 2: 1093–1094) valószínűleg a német *Löwenanteil* XVI. század (Kluge 1999: 526) mintájára keletkezett tükörszó. A szó az oroszlán, a róka és a szamár közös vadászatáról szóló aescopusi mese alapján terjedt el, amelyben az oroszlán az erősebb jogán magának követeli az egész zsákmányt. Ez a mese magyar nyelven már a XVI. századtól ismeretes volt, a szó késői felbukkanása arra utal, hogy a szó német mintára keletkezett. Más európai nyelvekben is megtalálható: francia *part du lion*, olasz *parte del leone*, orosz *львиная доля*, ukrán *левава наївка*, fehérorosz *львіная доля*, lengyel *lwia część* XIX. század (SW 1: 392, Doroszewski 1958–1969, IV: 237), cseh *lvi podíl*, horvát *lavlji dio*.

Hétalvó 1792 (TESz 2: 102) a német *Siebenschläfer* XV. század (Pfeifer 1993, 2: 1289, Kluge 1999: 762) tükörszava. A német szó egy késői ókori híres legendán alapszik, mely a keresztényüldözés történetéből meríti tárgyát. Epheszosz városában élt hét keresztény ifjú. Miután Decius császár (i. sz. 249–251) parancsa ellenére sem voltak hajlandók áldozatot bemutatni a pogány isteneknek, a császár bosszújától való félelmükben a város melletti hegyen egy barlangba rejtőztek. A császár kövekkel torlaszoltatta el a barlang bejáratát, s az ifjak halálos mély álomba merültek a barlang belsejében. II. Theodosius császár korában (408–450) felébredtek, s azt hitték, hogy csak egy éjszakát aludtak. Egyikük lement a városba, hogy élelmiszert vásároljon. Mikor a nála levő pénzzel, amely Decius képét viselte, fizetni akart, az emberek azt hitték, hogy régi kincset talált. Elvezette a város népét a barlanghoz, s itt a kövek közül előkerült egy ólomlap, melyen a barlang lezárása idején két titkos keresztény megőrkítette az ifjak mártíromságát. Közölték a csodát a császárral, aki maga is elment a barlanghoz, hogy megcsodálja az életre kelt ifjakat. Azok beszéltek a császárral, majd újra meghaltak (VilágirLex IV: 433). A némethez és a magyarhoz hasonló szerkezet megfigyelhető más európai nyelvekben is: angol *the seven sleepers*, francia *les sept dormants*, k. lat. *septem dormientes*, lengyel *siedmiu braci śpiących* XVIII. század (SW 6: 95, SWil 2: 1478, Linde 1951, 5: 255), szlovák *sedmospáč*. Nem minden nyelvben alakult ki az 'álomszuszék' jelentés.

Krokodilkönnyek 1804 (TESz 2: 649) valószínűleg a német *Krokodilstränen* XVI. század (Pfeifer 1993, 1: 736) mintájára keletkezett. E kifejezés alapja az a hiedelem, hogy a krokodil gyereksíráshoz hasonló hangon csalogatja magához áldozatát, illetőleg azt – miután megette – álnokul megsiratja. A hiedelem első változata Phótiosznál – konstantinápolyi pátriárka és tudós – fordul elő, Nyugat-Európában a XII. században tűnik fel. Erasmus közmondás- és szólásgyűjteményében még a ravasz lépre család kifejezésekként szerepel. Később válik a képmutatás jelölőjévé. A magyar szó a XVIII. századi szólás- és közmondásgyűjteményekből még hiányzik, nagyon valószínű, hogy német mintára újabban keletkezett. Más európai nyelvekben is megvan tükörszóként: angol *crocodile tears*, francia *larmes de crocodile*, olasz *lacrime di coccodrillo*, lengyel *lzy krokodyle* XIX. század (Linde 1951, 2: 498, SW 2: 558, SWil 1: 547, Doroszewski 1958–1969, III: 1150), cseh *krokodýlí slzy*, orosz *крокодиловые слезы*.

Jövő zenéje a német *Zukunftsmusik* 1850 (Kluge 1999: 916) tükörszava, amely Richard Wagner *Das Kunstwerk der Zukunft* 'A jövőműalkotása' c. műve hatására terjedt el. Több szláv nyelvben megvan tükörszóként, a mintaszó esetükben is a német: lengyel *muzyka przyszłości* Lüs. (Doroszewski 1958–1969, VI: 358, Doberstein 1968: 280–281), cseh *hudba budoucnosti*, szlk. *hudba budúcnosti*, szerbh. (*muzika*) *glazba budućnosti*.

Eolhárfa 1831/1903 (TESz 1: 772–773) a német *Äolsharfe* 1813 (Kluge 1957: 27, 1807: *Windharfe*) tükörszava, amely főként a XIX. században élt. Ezt a sajátos, már az ókorban ismert zeneszerszámot a XVII. század közepén kezdték újra készíteni. Elnevezése a görög Αἰόλος 'a szelek felügyelője; szélisten a nyugati tengerben', illetve a latin *Aeolus* 'a szelek királya, szélisten' tulajdonnéven alapul nemcsak a németben, hanem más európai nyelvekben is. Több európai nyelvben megvan tükörszóként: angol *Aeolian harp*, francia *harpe éolienne*, *harpe d'Éole*, olasz *arpa eolia*, lengyel *harfa eolska*, *harfa boga wiatrów*, *Eola* XIX. század (Linde 1951, 1: 630, SW 1: 56, 696, Doroszewski 1958–1969, 3: 29), orosz *эолова арфа*, horvát *Eolova (vjetrena) harfa*.

Ádámcsutka 1799 (TESz 1: 95), német *Adamsapfel* 1716 (Kluge 1999: 14). Az *ádámcsutka* magyar fejlemény, valószínűleg a népnyelvben keletkezett a régi *Ádám almája* módosításával. A TESz szerint feltehetően a k. latin *pomum Adami* 'ádámcsutka' alapján alkotott tükörkifejezés. A szó viszonylag késői megjelenése a magyarban inkább német mintára utal. A német szó esetében forrásként számításba jöhet mind a latin, mind pedig a francia nyelv. Több európai nyelvben is megtalálható: angol *Adam's apple*, holland *Adamsappel*, svéd *adamsäpple*, *Adams aplebít*, dán *Adams äble*, francia *pomme d'Adam*, olasz *pomo di Adamo*, lengyel *jablko adamowe*, *jablko Adama* (Linde 1951, 2: 222, SW 1: 7, Doroszewski 1958–1969, III: 292), a lengyelben létrejöhettett francia hatásra is. Más szláv nyelvekben is megvan tükörszóként: cseh *Adamovo jablko*, szln. *Adamov krhelj*, orosz *адамово яблоко*, bolgár *адамова ябълка*, szerbh. *jabučica*.

Ádámkosztüm 1886 (TESz 1: 96), valószínűleg a német *Adamskostüm* XIX. század (Duden 1: 83) mintájára alkotott tükörszó. Több európai nyelvben megtalál-

ható: olasz *costume adamitico*, lengyel *w stroju Adama, strój adamowy, strój Adama* XIX. század (SW 1: 7, Doroszewski 1958–1969, I: 22), cseh *Adamovo roucho*, orosz *в костюме Адама*, horvát *u Adamovu odijelu*. Ez a ‘pucérság, mezítelenség’ jelentésben alkalmazott eufemizmus a bibliai történet alapján jöhetett létre, amely szerint az első emberpár a bűnbeesés előtt mezítelenül élt a paradicsomban.

Árgusszemű 1786/1890 (TESz 1: 175), ami lehet a német *Argusaugen* 1696 (Kluge 1999: 51) tükörszava. Szinte minden európai nyelvben megtalálható: angol *argus-eyed*, francia *des yeux d’argus*, olasz *occhi d’Argo*, lengyel *argusowe oko, argusowe oczy* XIX. század (SW 1: 57, SWil 1: 30, Doroszewski 1958–1969, V: 914), orosz *злаза Аргуса*, horvát *Argove oči*. Mindezek a latin *Argus* közvetítésével a görög *Αργος* mitológiai névre mennek vissza; a monda szerint a féltékeny Héra a százszemű Argossal őriztette a tehénné változtatott lovat.

Szabadkőműves 1760 (TESz 3: 642), a német *Freimaurer* XVIII. század (Pfeifer 1993, I: 372) tükörszava, amely az angol *free-mason* fordítása. A szervezet alapja a középkori építőmesterek céhe. Ezek a hatóságoktól függetlenül, önállóan működtek, erre utal a kifejezés első tagja. Az 1717-ben Angliában megalakult szabadkőműves-páholy viszont már a szellemi építést az emberiség felemelését, egységesítését tűzte ki céljául. Az első magyar szabadkőművesek az 1742-ben alapított bécsi páholy működésébe kapcsolódtak bele, de már a XIX. században több magyar páholy volt. A szabadkőműves-mozgalom világszerte elterjedt, hasonló elnevezések más nyelvekben is megtalálhatók: francia *franc-maçon*, lengyel *wolnomularz* és *wolny mularz* (Linde 1951, 3: 179, SW 2: 1066, SWil 2: 1888, Doroszewski 1958–1969, IX: 1231). A többi szláv nyelvben is megvan vagy tükörszóként, vagy jövevény-szóként: cseh *svobodný zednář*, szlk. *slobodný murár*, szerbh. *svobodni zidar*, szln. *svobodni zidar*, illetve orosz *макон*, bolgár *франкмакон*.

Koronatanú 1874 (TESz 2: 580) a német *Kronzeuge* XIX. század (Kluge 1993: 488, Pfeifer I: 737) tükörszava, amely az angol *king’s evidence* mintájára keletkezett. A szláv nyelvek egy részében is megvan német tükörszóként: lengyel *koronny świadek* (Doroszewski 1958–1969, III: 1020, Doberstein 1968: 280), cseh *korunní svědci*, szlk. *korunni svedok*, szerbh. *krunski sv(j)edok*.

Hamupipőke 1787 (TESz 2: 42), tautologikus összetétel, melynek keletkezésében szerepet játszhatott a német *Aschenbrödel* XVI–XVII. század (Kluge 1999: 560–561). Hasonló kifejezések más európai nyelvekben is megtalálhatók: angol *Cinderella*, francia *Cendrillon*, olasz *Cenerentola*, lengyel *Kopciuszek (kopciuch)* XIX. század (Linde 1951, 2: 439, SW 2: 465, Doroszewski 1958–1969, III: 989), cseh *Popelka*, orosz *Золушка*, horvát *Pepeljuga*. Elterjedését minden bizonnyal a közismert mese is elősegítette.

Az alábbi mesehősnő neve német hatásra terjedt el a szláv nyelvekben. A német *Rotkäppchen* magyar megfelelője *Piroska* (*A Piroska és a farkas* c. meséből). Nyilvánvaló, hogy a magyar névválasztás nem volt független a német eredetitől. Több szláv nyelvben megtalálható tükörszóként: lengyel *Czerwony Kapturek* (Smo-

czyński 1966: 46), cseh *Červená Karkulka*, orosz *Красная Шапочка*, ukrán *Червона Шапочка*, fehérorosz *Чырвоная Шапачка*, horvát *Crvenkarica*.

A fentebb bemutatott szavak bizonyítják, hogy a tükörfordítás fontos eszköz az európai nyelvek szókincsének gazdagításában. A német nyelv nemcsak jövevény-szavakkal, hanem tükörszavakkal is gazdagította a magyar és a szláv nyelvek szókincsét. A hasonló szerkezetű és azonos jelentésű szavak bizonyítják az Európában élő népek közös szellemi és anyagi kultúráját.

IRODALOM

- Doberstein, E. 1968, Zu den Lehnbildungen und Lehnbedeutungen nach dem Deutschen in der polnischen Sprache der Gegenwart. *Z/Sl XIII*, 277–285.
- Doroszewski, Witold (red. nacz.) 1958–1969, *Słownik języka polskiego I–IX*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Duden – *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden 1–6*. Mannheim–Wien–Zürich: Dudenverlag, 1976–1981.
- Hadrovics László 1995, *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kluge, Friedrich 1957, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Walther Mitzka. Berlin: Walter de Gruyter, 17. Aufl.
- Kluge, Friedrich 1999, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 23., erweiterte Aufl.
- Linde, Samuel Bogumil 1951, *Słownik języka polskiego 1–6*. Warszawa. (Wyd. 3. fotootset.)
- Miklosich, Franz 1874, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*. Wien.
- Molnár Nándor 1984, *A legrégebb ósláv evangélium-szövegek görög eredetű tükörfordításai*. Kandidátusi disszertáció (kézirat).
- Nyomárkay, István 1989, *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pfeifer, Wolfgang 1993, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen 1–2*. Durchgesehen und ergänzt von Wolfgang Pfeifer. Berlin: Akademie Verlag, 2. Aufl.
- Smoczyński, Paweł 1966, Sposoby przejmowania przez język polski compositów niemieckich. *Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Rozprawy Komisji Językowej VI*, 39–46.
- SW – *Słownik języka polskiego 1–8* [zwany warszawskim] ułożony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego i W. Niedźwiedzkiego. Warszawa, 1952–1953.
- SWil – *Słownik języka polskiego I–II* [zwany wileńskim] wypracowany przez A. Zdanowicza, M. Buhusza Szyjkę, J. Filipowicza, W. Tomaszewicza, F. Czepelińskiego i W. Korołyńskiego, z udziałem Br. Trentowskiego. Wilno, 1861.
- Szily Kálmán 1994, *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest: Nap Kiadó.
- TESz – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk.: Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- VilágirLex – *Világirodalmi Lexikon IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988.
- Запрудскі, Сяргей 2000, Да гісторыі некаторых вандроўных запазычанняў-калек у беларускай мове. *Studia Russica XVIII*. Budapest, 315–320.